

FAZILETA HAFIZOVIĆ

(Sarajevo)

ŠIRENJE ISLAMA U POŽEŠKOM I PAKRAČKOM SANDŽAKU

Sredinom XVI stoljeća potpala je pod vlast Osmanlija i Slavonija. Može se zapravo reći da je taj proces počeo još i ranije, osvajanjem Osijeka 1526. godine, u vezi sa pohodom na Ugarsku, a da je završen rušenjem čazmanske tvrđave 1559. godine. Na području Slavonije najprije je početkom 1538. godine formiran požeški,¹ a 1557. i čazmanski, odnosno pakrački sandžak.²

Požeški sandžak, sa sjedištem u Slavonskoj Požegi, širio se teritorijalno sve do 1552. godine, kada je osvajanjem Virovitice zaokružen njegov obim. Područje je popisano u opširnim defterima iz 1540, 1545, 1565. i 1579. godine, a od sumarnih deftera pronađen je samo jedan iz 1569. godine.

Ono što najprije upada u oči na ovom području jesu velike migracije stanovništva, izazvane najprije ratnim sukobima, a kasnije i planskim naseljavanjem, kako od strane Habsburgovaca, tako i od strane Osmanlija. Na ratom opustjela selišta Turci su naseljavali vlaško stočarsko stanovništvo, kao izvanredan kolonizacioni elemenat. Već je od ranije, i u drugim područjima, postojala praksa Osmanlija da Vlasima naseljavaju opustjela područja i područja uz granicu, dajući im određene povlastice. U slučaju ovog sandžaka povlastice su se protezale na svo stanovništvo, koje je tako plaćalo filuriju po kući, a ne džizju po glavi odraslog stanovnika. Vremenom, kako se situacija stabilizirala, ova povlastica se na određen način smanjuje uvođenjem vratnice, starog mađarskog poreza, kojeg je raja davala spahiji umjesto ispendže, ali opet od kuće, a ne od glave za rad sposobnog odraslog muškarca. Međutim, čak i nakon uvođenja vratnice 1579. godine su rećemo pojedine vlaške skupine, koje ne plaćaju ovaj porez, ali plaćaju zamjenu za desetinu od poljoprivrednih proizvoda, što znači da još nisu dobili status zemljoradničke raje.³

Što se tiče konfesionalne strukture, jasno se vidi kako postepeno dolazi do islamizacije domaćeg stanovništva, a takođe se vidi da dosta rano počinje i među stočarskim vlaškim stanovništvom, jer se već 1545. javlja knez Sinan i njegov brat Ali, sinovi Abdullaha.⁴ Ukratko se može reći da je talas islamizacije

1. H. Šabanović, *Bosanski pašaluk*, Sarajevo 1959, str. 60.

2. Isto, str. 66.

3. TD No.672 (OI No. 10), kanun-nama.

bio najjači pedesetih i šezdesetih godina XVI stoljeća, te da je jače zahvatio grad, nego selo. Isto se tako može reći da je jače zahvatio nahije u unutrašnjosti sandžaka, a sasvim malo granične nahije, mada je i sam požeški sandžak u cijelosti smatran pograničnim sandžakom.

Sve se to najbolje može vidjeti poređenjem podataka prvog i posljednjeg opširnog popisa. Prema prvom popisu iz 1540. godine, sandžak je imao svega tri kadiluka: Požegu, Brod i Gorjan. U požeškom kadiluku u nahijama Požega, Svilna, Kaptol, Podgor i Hruševa upisana su 73 sela, u prosjeku sa po 5 kuća. Registrovano je 67 pustih i nenaseljenih sela. U samoj Požegi upisan je džamat varoši istoimene tvrđave, na čijem je čelu bio knez, i džamat musellema ove tvrđave. Vojnuge i muselleme susrećemo u čitavom vilajetu, pa se tako može vidjeti kako su Osmanlije vrlo brzo u svoje trupe inkorporirali domaći kršćanski elemenat. Vojnici su bili oslobođeni poreza samo za one godine u kojima su vršili službu. Stanovništvo je kršćansko, dok se muslimani javljaju sporadično kao vojna lica. Postoji i mali broj novih muslimana.

U kadiluku Brod je upisano oko 50 sela, u nahijama Brod i Brezna. Pored vojnuka i novih muslimana, ubilježen je izvjestan broj stanovnika, zaduženih za čuvanje derbenda i skela u kadiluku.

U kadiluku Gorjan, u nahijama Gorjan, Koška, Podgorač, Podlužje, Đakovo, Dubrava, Prikraj, Poljana, Dragotin, Nivna, upisano je 96 sela, koja su imala 732 kuće, kako je naglašeno u pisarevoj rekapitulaciji. Za stanovništvo važi sve ono što je rečeno i za prethodne nahije. Sva gradska naselja su u toliko mjeri propala da su ubilježena kao selo-varoš.⁵

Prema defteru iz 1579. godine, sandžak je bio podijeljen na 6 kadiluka: Požega, Brod, Gorjan, Orahovica, Virovitica i Osijek, a imao je 30 nahija. Požega je bila kasaba sa 406 muslimanskih i 53 kršćanska domaćinstva, što je čak bio i mali pad u odnosu na raniji popis iz 1565. godine. U 69 okolnih sela, uključujući i varoši bilo je 422 kršćanske i 414 muslimanskih kuća. Nahija Svilna sastavljena je isključivo od seoskih naselja -24 sela sa 183 domaćinstva i to 172 kršćanska i 11 muslimanskih. Nahija Kutjevo sa 2 varoši i 36 sela ima 287 muslimanskih i 171 kršćansku kuću. Ovdje su naseljene i neke mezre, a uočljivo je da mnoge od njih čak ni u ovom vremenu još uvijek nisu naseljene. Uočljiv je i veliki broj Bosanaca. Neka sela plaćaju zamjenu za desetine u novcu, pa se može pretpostaviti da je to vlaško stanovništvo koje se sedentarizira. Nahija Orljavska ima 39 sela, sa 214 muslimanskih i 49 kršćanskih kuća. Tri sela su vlaška. Na osnovu ovih podataka vidi se da je u požeškom kadiluku preovladavalo muslimansko stanovništvo.

U kadilucima Brod i Gorjan preovladava kršćansko stanovništvo, ako iz toga izuzmemo 2 kasabe (Brod i Dubočac). Pojedine nahije su čak bez ijedne

4. TD No. 243 (OI No. 1), fo. 22.

5. TD No. 204 i 203 iz 1540. godine

muslimanske kuće, a dosta je veliki broj stanovništva u vlaškom statusu koje postepeno prelazi u rajinski.

U kadiluku Osijek takođe je veliki broj muslimanskog stanovništva u kasabama Osijek, Erdut i Dalj, dok su sela takođe nastanjena, kao i u prethodnom slučaju, pretežno kršćanskim stanovništvom. Isti je slučaj sa kadilukom Orahovica (kasabe su Orahovica i Valpovo), s tim što je u nahijama Sveti Mikloš i Voćin upisano skoro isključivo vlaško stanovništvo. Nahije Slatinić, Brezovica i Moslavina pripadale su kadiluku Virovitica, dok sama Virovitica nije spadala u ovaj sandžak. Sela su vlaška, a samo u jednom selu je upisan jedan konvertit - i to očito domaćeg porijekla - Hasan, sin Abdullaha.⁶

Svi podaci se odnose na XVI stoljeće, s obzirom na to da popisnih deftera, koji su nam bili podloga za ovaj rad, za XVII stoljeće nema, barem nam to još nije poznato.

Pokrački, čazmanski ili cernički sandžak osnovan je 1557. godine od teritorija osvojenog u Slavoniji u periodu između 1552. do 1557. godine. Razlog osnivanju ovog sandžaka bio je najviše bezbjedonosne prirode, pošto je ovo područje, koje je najprije bilo pripojeno bosanskom sandžaku, bilo kasični serhad -krajina, izloženo stalnim sukobima suprotstavljenih strana. Teritorij nov osnovanog sandžaka nije se više širio, čak se vrlo brzo nešto i smanjio, kada su Osmanlije, zbog bojzani za mogućnost održavanja Čazme u svojim rukama, najprije razrušili tvrđavu, a zatim i izgubili taj dio teritorija. Iz istog razloga su Osmanlije i premjestile prvobitno sjedište sandžaka iz Čazme u Pakrac nakon 1559. godine, a krajem XVI stoljeća je ono preneseno u Cernik, gdje je i ostalo do kraja osmanske vlasti na ovom području krajem XVII stoljeća.⁷ Ove promjene centra sandžaka uslovile su i promjenu naziva samog sandžaka. Sandžak je pripadao bosanskom ejaletu.

U sudsko-administrativnom pogledu se, prema podacima Hazima Šabanovića, ovaj sandžak dijelio na kadiluke Velika, Pakrac i Cernik. U XVI stoljeću zabilježeno je postojanje samo kadiluka Velika u vakufnami Sinanbega Boljanića, jednog od pakračkih sandžakbega,⁸ dok druga dva kadiluka spominje Evlija Čelebija u XVII stoljeću.⁹

U Orijentalnom institutu postoje kopije dvaju opširnih popisa ovog sandžaka iz 1565/6. i 1584. godine. Na samom početku deftera je vrlo kratak kanun za ovaj sandžak, koji sasvim jasno odaje njegov specifičan položaj. Kanun Glasi: Prema odredbama starog deftera mađarski i ostali kršćani u spomenutoj livi upisani su tako da od svakog kućnog dima plaćaju po 50 akči filurije, te da daju desetinu od žitarica, stoke i šire. Sada kada je ponovo izvršen popis

6. TD No. 672, OI No. 10 (duplikat TD No. 11) iz 1579 god.

7. H. Šabanović, nov. djelo, str. 67.

8. Isto, str. 68.

9. E. Čelebi, *Putopis*, (prevod H. Šabanovića), Sarajevo 1967, str. 229-239.

određeno je da se desetina od žitarica, usjeva i šire razdjeljuje sandžakbegu, zaimima, timarlijama i posadi tvrđava, a da se filurija u iznosu od po 50 akči prema ranijoj odredbi uzima za carsku blagajnu. Što se tiče nevjernika Vlaha (eflak), koji su nastanjeni po opasnim mjestima krajišta, oni u zamjenu za šeriatske i običajne namete daju godišnje od svakog kućnog dima po 100 akči filurije, pa se sve ovo upisuje i u novi defter.¹⁰

Kanun u sljedećem defteru gotovo je preslikan iz ovog prethodnog, s tim što je povećan iznos filurije, i to za "Macar keferesi ve gayri" na 70 akči, a za "Eflak keferesi" na 120 akči.¹¹

U popisu iz 1565/6. sandžak je popisao po nahijama. U nahiji Cernik upisana je samo jedna kasaba, sami Cernik, sa 67 muslimanskih kuća i 28 kuća kršćana na mezri uz kasabu. U cijeloj nahiji je upisano 835 kuća kršćana, među kojima ima 21 kuća muslimana, od kojih su samo petorica konvertiti. Svi oni plaćaju filuriju i desetine od proizvoda kojima se bave. U tri sela nastanjeni su samo muslimani - 19 kuća, i oni ne plaćaju filuriju, već samo resmi čift. Upisano je i dosta mezri, koje nisu nastanjene, ali se obrađuju kao čifluci. Prema sljedećem popisu iz 1584. opao je broj stanovništva sa 638 kuća, dok je kasaba Cernik porasla na 153 muslimanske kuće i 45 kuća kršćana. Dva kršćanina nastanjena u muslimanskom selu (prema ranijem popisu) plaćaju ispendžu, što je jedini slučaj u ovom popisu. Nahija Drenovci ima ukupno 760 kuća, ali i manji broj sela, pošto su ona za te prilike vrlo velika (čak i 90 kuća). Samo 2 kuće muslimana plaćaju filuriju, dok ih 14 ne plaća. Broj kuća u sljedećem popisu povećan je za 798, a broj muslimana je ostao na istom nivou. Poljoprivredna proizvodnja u ove dvije nahije bila je na dosta visokom stepenu, a to se svakako ima zahvaliti i relativno zaštićenom njihovom položaju u odnosu na rubne nahije. U nahiji Pakrac upisan je manji broj sela i mezri bez ijednog stanovnika, samo kao čifluci. Nakon ove tri nahije slijedi popis Vlaha live Pakrac. Oni su nastanjeni u nahijama Bijela Stijena, Kukunjevac, Sagovina, Podbučje, Sirče, Dobra Kuća, Čaklovci, Stupčanica, Pakarska Sredel, Koritkovac i Podvrški. Primjetno je da su sela izuzetno slabo nastanjena, najčešće samo po jedna kuća, dok je selo sa više kuća rijetkost. Mnoga sela su zabilježena kao opustjela, a to se posebno odnosi na popis iz 1584. godine, kada je npr. u nahiji Stupčanica upisano 14 pustih sela, sa samo 1 stanovnikom. Očito je da su Vlasi ovdje bili naseljavani i kao kolonizacioni elementi, ali je vidljivo i da su napuštali ovo područje, bez obzira na povlastice, najvjerovatnije bježeći od ratnih sukoba. Na kraju deftera iz 1565/6. pisar je upisao ukupan broj vlaških kuća, 386, ukupan iznos filurije je 46.320 akči, iznos baduhave i curm-i cinayeta Vlaha, te baduhave sa timara 25.000 akči.

Vlasi su upisani kao džemati pojedinih knezova. Konfesionalnu pripadnost među vlasima kršćanima vrlo je diskutabilno određivati samo na osnovu

10. TD No. 355, (OI No. 107), kanun-nama.

11. TD No. 612, (OI No. 2), kanun-nama.

imena, a druge relevantne podatke defteri koji su nam na raspolaganju ne daju.

Među Vlasima, ima jedan manji broj muslimana, od kojih većina čak i nisu konvertiti, barem ne u prvom koljenu. Uzimajući u obzir krajiški karakter ovog sandžaka, te dijelom i iz tog razloga proisteklu slabu nastanjenost sela, može se primijetiti da se islam sasvim slabo širio na ovom području, izuzevši kasabe, kojih je bilo samo dvije. To se može reći kako za sjedilačko tako i za vlaško stanovništvo. Krajiški karakter sandžaka je bio svakako razlog nedolasku stanovništva iz Bosne, za razliku od požeškog sandžaka, gdje je broj došlaca ili prišlaca iz Bosne vrlo primjetan.

Najveći broj muslimana svakako su činile vojne posade, koje, kao i utvrđenja, kod krajiških sandžaka nisu ni unošene u redovne, već u posebne vojne popise, te pripadnici administrativnog aparata, koji takođe većinom nisu unošeni u popise. Međutim, oni najčešće nisu ni poticali od lokalnog stanovništva, što se posebno može reći za ovaj sandžak. Interesantno je napomenuti da sjedište sandžaka, Pakrac, uopšte nije upisan, kao ni Velika, koja je bila sjedište kadiluka.

ŠIRENJE ISLAMA U POŽEŠKOM I PAKRAČKOM SANDŽAKU

Re z i m e

Na području Slavonije, između Drave, Dunava i Save, osnovana su sredinom XVI stoljeća dva sandžaka: najprije požeški 1537. godine, a zatim i pakrački, koji se još nazivao i čazmanski i cernički, već prema tome gdje se nalazilo sjedište sandžaka, osnovan 1557. godine. Iako su oba sandžaka imala status serhada, određene okolnosti su učinile da su se različito razvijali i tretirali. Požeški sandžak, ipak na određen način zaštićen pakračkim, privredno se više razvijao i kao takav je bio interesantniji za naseljavanje kako domaćem stanovništvu, tako i Osmanlijama. Vlast je ovdje i forsirala širenje islama, podizanjem sakralnih objekata, naseljavanjem derviša, te oslobađanjem od određenih poreza stanovništva, koje bi činilo džemat određene džamije, "gdje bi se molilo i za sreću vladara i napredak Carstva".

U popisima pakračkog sandžaka naprosto se vidi nezainteresovanost vlasti za širenjem islama među vlaškim stanovništvom, koje je tu bilo i naseljavano da bi štitilo granice prema Habsburškom Carstvu. Sakralnih je objekata vrlo malo, samo u kasabama, a u pristupačnim defterima ne nailazimo ni na jedan zapis koji bi svjedočio o povoljnijem položaju muslimanske raje. Pakrački je sandžak i inače bio vrlo slabo naseljen, te je i broj muslimana vrlo malen.

Što se tiče etničkog sastava ovih muslimana, svakako ih je najviše bilo domaćeg porijekla, što se vidi iz eufemizma "Abdullah" umjesto pravog očevog imena, a zatim doseljenika iz Bosne. Taj proces treba pratiti kroz sve popise, jer se konvertiti nazivaju sinovima Abdullahovim ili Bosancima samo u prvom u kojem se prvi put registriraju kao takvi, a već u sljedećem popisu se ne vidi niti

da su konvertiti niti da su doseljenici.

U ovom su radu korišteni popisi iz XVI stoljeća, te se i podaci odnose na to stoljeće. Širenje islama bilo je svakako najživlje sredinom druge polovice ovog stoljeća, a smanjenim tempom se nastavljalo i kasnije. Bilo ga je sigurno i u XVII stoljeću, što vidimo na osnovu podizanja novih sakralnih objekata, ali je to svakako bilo u smanjenom obimu, pogotovo u pakračkom sandžaku.

EXPANSION OF ISLAM IN THE SANJAKS OF POŽEGA AND PAKRAC

S u m m a r y

In the region of Slavonija, between the rivers Drava, Danube and Sava, two sanjaks were established in the middle of the 16th century. First, the Sanjak of Požega was established in 1537, and then in 1557 the Sanjak of Pakrac which was also called the Sanjak of Čazma and the Sanjak of Cernica, depending on the central town of the Sanjak. Although both sanjaks had the status of *serhad* (border region), certain circumstances influenced on their different treatment and different development. Sanjak of Požega was, in a way, protected by the Sanjak of Pakrac, it was more developed and because of that more attractive both for the native immigrants and of Ottomans. The authorities here induced the expansion of Islam by constructing the sacral objects, settling on derwishes, making the *djemats* (the members of the mosques) free of taxes, "for they preyed for the ruler's good luck and for the prosperity of the Empire".

As for the Sanjak of Pakrac, it is evident from the register that the authorities were not interested in the islamization of Vlach's population which had been settled here in order to protect Ottoman borders from Austro-Hungarian Empire. Sacral objects were small in numbers, they could be found only in *kasabas* (towns). The existing registers offer no data concerning the privileged position of Muslim "raya". The sanjak was not densely inhabited anyway, and the number of Moslems was small.

As for the ethnical constitution of these Moslems, the majority of them was of native origine, which was obvious from the euphemism "Abdullah" used instead of the real father's name and some of them were immigrants from Bosnia. The process of islamization should be followed through all the registers because the converts are named by "sons of Abdullah" or "Bosnians" only in the first register, i.e. in the register where their name is written for the first time, while in the nextcoming register no traces of their immigrant's or convert's status exist.

The present paper was based on the register of the 16th century so that the data were related to that period as well. The expansion of Islam was the strongest during the second half of the 16th century and it continued later on with less intensity. The data concerning the construction of new sacral objects

showed that the process lasted in the 17th century as well, but its intensity was lower, especially in the Sanjak of Pakrac.